

הרב יהודה זולדן

מתוך ספרו: מועדי יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ד, עמ' 47-65

תקיעת שופר בשבת במקדש, במדינה ולאחר החורבן

מבוא

- א. תקנת ריב"ז לאחר החורבן לתקוע בבית דין ע"פ הירושלמי
- ב. תקנת ריב"ז לאחר החורבן לתקוע בבית דין ע"פ הבבלי
- ג. תקנת ריב"ז - זכרון לפני ה', שלא תשתכח המצוה, וזכר למקדש
- ד. כבר נשמעה קרן ביבנה
- ה. סנהדרין או מקדש?
- ו. גבולות ירושלים והמקדש לתקיעה בשבת, ובשתי חצוצרות
- ז. תקיעות בשבת בהר הבית בזמן הזה
- ח. גזירה 'שמא יעבירונו ארבע אמות', ושיטת הירושלמי

1. שופר

2. לולב

3. מגילה

מבוא

מצות שופר בראש השנה "יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כט, א), נוהגת בכל מקום בעולם. אעפ"כ, יש אופי אחר לקיום מצות שופר במקדש, מאשר במדינה - מחוץ לגבולות המקדש. במקדש תוקעים בשופר ובשתי חצוצרות, ובמקדש תקעו גם בראש השנה שחל בשבת. סוגית תקיעת שופר בשבת, במקדש ובמדינה בזמן הבית, והתקנות שנתקנו בענין זה לאחר החורבן, היא פתח להבין את האופי המיוחד של תקיעת שופר במקדש, ולא דוקא כשראש השנה חל בשבת.

א. תקנת ריב"ז לאחר החורבן לתקוע בבית דין ע"פ הירושלמי

במשנה בראש השנה ד, א נאמר שבראש השנה שחל בשבת במקדש היו תוקעים, אבל לא במדינה. דין זה מוסכם על הכל. לאחר החורבן התקין ריב"ז במסגרת תקנותיו שיהיו תוקעים בשבת בכל מקום שיש בו בית דין.

התנאים נחלקים על הקיפה של תקנת רבן יוחנן בן זכאי באשר לתקיעת שופר בשבת לאחר החורבן. תנא קמא אומר: "משחרב הבית התקין ריב"ז שיהיו תוקעים בכל מקום שיש בו בית דין. אמר ר' אלעזר: לא התקין ריב"ז אלא ביבנה בלבד. אמרו לו: אחד יבנה, ואחד כל מקום שיש בו בית דין".

בירושלמי בראש השנה ד, א נאמר שאין תוקעים בשבת, מפני שאין מצוה לתקוע בשבת. הירושלמי לומד זאת מכך שבפס' אחד נאמר: "יום תרועה" (במדבר כט, א), וזה אמור כשר"ה חל בחול בו תוקעים, ובפס' אחר נאמר: "זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד) וזה אמור כשר"ה חל בשבת, שאז אין תוקעים רק זוכרים. אם כן, שגם במקדש לא יתקעו בשבת? והתשובה: "נאמר באחד לחודש" (ויקרא שם). במקום שיודעים מתי אחד לחודש, דהינו במקום שיש בו בית דין שמקדשים חודשים, מגלה התורה שם תוקעים. ממשיך הירושלמי ושואל: "מעתי אפילו במקום שהם יודעים שהוא באחד לחודש ידחה?" וכוונתו שאם כן, אזי בכל מקום שיש בו בית דין שיתקעו? והתשובה: "תני רשב"י 'והקרבתם' (ויקרא כג, כה), במקום

שהקרבת קריבים'. מפרש קרבן העדה שם, שבמקום שמקריבין, שם לעולם הוא יום תרועה. מכאן שלירושלמי אין בגבולין כלל חובה מהתורה לתקוע בשבת, רק במקדש.¹

לפי הירושלמי, ריב"ז דימה בין מרכיב אחד שהיה בבית המקדש- סנהדרין שישבה בלשכת הגזית, לרמות או דרגות שונות של בית דין מחוץ למקדש, אם כי עיקר מצות שופר במקדש היא לא רק בשל בית הדין, אלא בשל הדרשה 'מוהקרבנתם', כדברי הראב"ד: "שאין לשופר עיקר מפורש בגבולין, שלא אמרה תורה שבתון זכרון תרועה אלא במקום והקרבנתם, ולא נאמר בכל ארצכם אלא ביובל". (ראב"ד סוכה כא ע"א ברי"ף).² ובכל זאת היות בית הדין במקדש, מאפשר לריב"ז לתקן תקנה זו גם בבתי דין אחרים, בשעה שהדיינים נמצאים שם, וכדברי ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי, בירושלמי שם ד, ב: "יצאו בית דין ממקום ולא היו תוקעין".

ב. תקנת ריב"ז לאחר החורבן לתקוע בבית דין ע"פ הבללי

הגמ' בראש השנה כט ע"ב אומרת שיש לפנינו שלוש דעות בהסבר תקנת ריב"ז, וכך הבנתם לשיטת רש"י:

א. תנא קמא- תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין אפילו ארעי (רש"י שם בד"ה בית דין דאקראי).

ב. ר' אלעזר - תקנת ריב"ז היא על יבנה, וכן בכל מקום שיש בו סנהדרין גדולה שמקדשים חודשים (רש"י שם בד"ה אלא ביבנה, ורש"י שם ל ע"א בד"ה ובראש השנה לא היו).

ג. חכמים - תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין קבוע בדומה לזה שהיה ביבנה. (רש"י בד"ה בית דין דאקראי).

הר"ן מסביר את שיטת הר"ף (ח ע"א ברי"ף) ולפיו כך הבנתם של שלושת הדעות:

א. תנא קמא- תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין אפילו ארעי, וזה כולל אפילו בית דין של שלושה.

ב. ר' אלעזר - תקנת ריב"ז היא על יבנה, ועל כל מקום דומה, שיש בו בית ועד בדומה לסנהדרין גדולה של שבעים ואחת שישבו במקדש שידעו לקדש חודשים, ושם תוקעים בפני שלושה שקדשו את החודש.

ג. חכמים - תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין קבוע, ואין צורך בסנהדרין של שבעים ואחת אלא סנהדרין קטנה של עשרים ושלושה.

הר"ן כותב שלהלכה פוסקים כתנא קמא ותוקעים בבית דין של שלושה, וכך עשה הר"ף מעשה ותקע בבית דינו בשבת, ומשמע שלפיו אין צורך שאותם שלושה יהיו סמוכים, אלא העיקר הוא שיהיה זה בית דין קבוע. (בבעל המאור וברמב"ן שם האריכו לדון בדברים הללו). הר"ן מציין ששיטת הרמב"ם אחרת. לפי הרמב"ם בהל' שופר ב, ט תוקעים בשבת בכל מקום שיש בו בית דין קבוע, והוא שיהיה סמוך בארץ ישראל, ושקדשו בו את החודש, ובפניהם בלבד. "ולמה תוקעין בפני בית דין? מפני שבית דין זריזים הם ולא יבואו התוקעים להעביר השופר בפניהם ברשות הרבים שבית דין מזהירים את העם ומודיעים אותם". הלחם משנה שם מסביר שכך פירש הרמב"ם את שיטת ת"ק, ובשונה מרש"י והר"ף.

¹ עוד על שיטת הירושלמי, ראה: הרב עמוס סמואל, "הימנעות מתקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת- שיטת הירושלמי", המאיר לארץ, 57 (תשס"ב), עמ' 83-90; הנ"ל, "עיון נוסף בשיטת הירושלמי בדבר הימנעות מתקיעת שופר בראש השנה שחל להיות בשבת", המאיר לארץ, 58 (תשס"ג), עמ' 79-83; אברהם ישראל שריר, "למה התרועה ביום הזה?", צהר, טז (תשס"ג), עמ' 23-34.

² ראה: הרב שלמה זאב פיק, "מצוות יום טוב במקדש ובגבולין", שמעתין, 152-153 (תשס"ג), עמ' 143-148.

מהשיטות השונות בהבנת הסוגיה עולה, שהמחייב או המאפשר לתקוע בשופר במקדש הוא הימצאותה של **הסנהדרין במקדש**, ולא עצם היות התקיעה במקדש. וכנוסח הרמב"ם בהל' שופר ב, ח: "אבל בזמן שהיה מקדש קים, והיה בית הדין הגדול בירושלים". המקדש קיים, ובית דין הגדול בירושלים. מכאן שנקודת המוצא לתקנת ריב"ז לאחר החורבן היא, עד כמה יש לדמות בית דין מחוץ למקדש, לבית הדין הגדול - הסנהדרין, שישבו בלשכת הגזית במקדש. איזו דרגה מספיקה גם מחוץ למקום המקדש, על מנת שיתקעו מחוץ למקדש בר"ה בשבת לאחר החורבן. שלושה, עשרים ושלושה, שבעים ואחד, סמוכים או לא, מקדשי חודשים בפועל או לא. גם הסברו של הרמב"ם שבית דין יזהירו את העם שלא יעבירו את השופר ברה"ר בשבת, מתאימים לדברי הגמ' בראש השנה כט ע"ב שגזרו שלא לתקוע במדינה במקום שאין בית דין, מחשש שלא יהיה מי שיזהיר, והציבור יכשל בהעברת ד' אמות ברה"ר. מנימוק זה עולה שעקרונית יש חובה לתקוע בשופר בשבת בכל מקום, אך במקום שאין בית דין בטלו חכמים את המצוה בשל החשש האמור. בנוסף לכך, השופר הוא גם מכלי הדיינים (סנהדרין ז ע"ב ורש"י).³

ג. תקנת ריב"ז - זכרון לפני ה', שלא תשתכח המצוה, וזכר למקדש

במשנה לא מוסבר מה המניע לתקנת ריב"ז שכשראש השנה חל בשבת, יש לתקוע ביבנה או בכל מקום אחר שיש בו ב"ד. במשנה אחר כך, מופיעה תקנה נוספת של ריב"ז, אלא שהיא מנומקת: "בראשונה היה הלולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש" (משנה ראש השנה ד, ג). תקנה נוספת באותה המשנה היא: "ושיהא יום הנף כולו אסור". בגמ' שם מנומקת תקנה זו: "ושיהא יום הנף כולו אסור. מאי טעמא? מהרה יבנה בית המקדש" (ראש השנה ל ע"א). שלוש תקנות אילו, נכללות עם תקנות נוספות שתיקן ריב"ז לאחר החורבן (ראש השנה לא ע"ב).

כאמור התקנה הראשונה, ביחס לתקיעת שופר בשבת לא מנומקת במשנה ובגמרא. לא רק זאת אופי התקנות שונה. ביחס לשופר בשבת תיקן ריב"ז שיש לתקוע בכל מקום שיש בית דין, ואילו ביחס ללולב לא נוטלים לאחר החורבן בשבת כלל, הן אם היום הראשון חל בשבת, והן בשבת חול המועד (סוכה מג ע"א – מד ע"א). אמנם מהירושלמי עירובין ג, ט עולה שהיה נהוג ליטול לולב בשבת גם לאחר החורבן, ואף בתקופות מאוחרות יותר, בזמן הגאונים נמצא כך.⁴ אבל הנוהג הוא שלולב אינו ניטל בשבת כלל. השאלה היא מדוע? מספר תשובות בראשונים לשאלה זו:

א. מאחר שהתקיעה בשופר נועדה להעלות את זכרון עם ישראל לפני ה', לא רצו לבטל את המצוה לגמרי. ומאחר ותקנו בבית דין אחד, תקנו בכל מקום שיש בית דין (תוס', תוס' רא"ש בר"ה כט ע"ב ד"ה אבל, רשב"א, ר"ן ח ע"א ברי"ף, ועוד).

ב. ללולב יש זכר גם בשאר הימים, בעוד שמצות שופר מהתורה היא יום אחד, ושם יש תכח מישראל (ריטב"א, ר"ן, ועוד).

ג. בשופר תוקעים מעט אנשים וקל להזהירם מלטלטל ברה"ר, בעוד שבנטילת לולב חייבים כל הקהל וקשה להזהירם. (תוס' רא"ש שם, ריטב"א, ועוד).

³ על תקיעה בשופר בשבת בזמן שבית המקדש קיים, ראה: בירור הלכה, ראש השנה, עמ' לט- מא.

⁴ בענין זה ראה במאמר: תקנת ריב"ז ליטול לולב לאחר החורבן, ומיסוד הנהגות זכר למקדש.

הרב יום טוב ליפמן הלר, בפירוש תוס' יום טוב לראש השנה ד, ג, מביא חלק מתשובות אלה, ולפיו לתירוץ שבלולב יש זכרון גם בשאר ימים, ולשופר לא [תירוץ ב לעיל], "יש ראייה מדלא תנן בתקנת שופר זכר למקדש כדתנן גבי תקנת לולב". על כך כתב הרש"ש בר"ה כט ע"ב: לדברים הללו אין הבנה.⁵

הרב ישעיהו דטראני, בפסקי רי"ד כתב: "התקין ריב"ז שיהיו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין ואפילו של שבעים ואחד כדי לעשות זכר למקדש" (פסקי רי"ד, ראש השנה, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי, תשל"א, עמ' קנ). דבר זה לא נאמר בגמ', והוא חידושו של הרי"ד.⁶ יתכן ועל פי הרי"ד, הסיימת של המשניות בראש השנה ד, א-ג: "התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש", מתייחסת לשתי התקנות, שנזכרו במשניות אילו- תקיעת שופר בשבת במקום בית דין, ונטילת לולב כל שבעה. על שניהם אמרה המשנה שהם זכר למקדש, ועל פיו ריב"ז תיקן שתי תקנות זכר למקדש, לא אחת. אח"כ באה התקנה השלישית של ריב"ז: "שיהא יום הנף כולו אסור", ובגמ' מוסבר: "שמא מהרה יבנה המקדש". משמעות תקנה בשל: "מהרה יבנה המקדש" היא אחרת מ"זכר למקדש". אם כך מדוע תקנו לתקוע בשופר בשבת רק במקום בית דין, ואילו לולב לא תקנו בשבת כלל? הרב יוסף זוסמאנוביץ, תרועת מלך סימן סט סעיף ג, הסביר מסברת עצמו, שתקנת תקיעת שופר בשבת היא זכר למקדש, ולא ציין את דברי הרי"ד:

ונלענ"ד לתרץ דכיון דבזמן שמקדש קיים היה ניטל שופר רק במקדש בשבת, אם כן היו רוצים לעשות זכר למקדש, דהרי שופר דשבת הוא רק במקדש ועבדינן זכר כדיליף מ"ציין דורש אין לה" מכלל דבעי דרישה, לכך היו נוטלים השופר אח"כ במקום בי"ד בשבת משום זכר למקדש. אבל לולב דיום ראשון הרי אף בגבולין היה ניטל בזמן המקדש, אבל אם ינטל בב"ד לא יהיה כלל זכר למקדש, לכן בלולב לא עשו שום מקום שינטל בשבת אחר שגזרו שמא יעבירו ד' אמות (=בגזרה זו נעסוק לקמן בפרק ח), אבל דין שבעה ימים שהיה בזמן מקדש ניטל הלולב זה הרי לא היה ניטל רק במקדש, לכן עבדינן זכר למקדש ונוטלים כל שבעה. והיננו חילוקא דשופר מלולב.

נראה מדבריו, שהנהגת זכר למקדש בתקיעה בשופר בשבת, היא מאחר והיו תוקעים במקדש בשל העובדה שהסנהדרין היו במקדש, ולא בשל המקדש עצמו, ולכן משגלתה הסנהדרין ליבנה היה מקום להנהיג זכר למקדש ששם תקעו בשל הסנהדרין. לעומת תקנת שופר בכל מקום שיש בו בית דין, תקנת זכר למקדש בנטילת לולב כל שבעה הוא זכר למה שהיה נהוג במקדש, כמצוה מיוחדת למקדש: "ושמחתם לפני ה' אלוכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ).⁷

⁵ התויר"ט ממשיך: "ואע"ג דראש השנה איתא נמי שני ימים, מ"מ דין תורה אינו אלא יום אחד". הנצי"ב במרומי שדה לר"ה ל ע"א מעיר על התויר"ט שהמשנה עוסקת בזמן שראש השנה נהג יום אחד. הרש"ש בראש השנה שם מעיר שכונת תויר"ט לומר שלולב נוהג שבעה ימים מהתורה במקדש, בו בזמן ששופר נוהג יום אחד מהתורה.

⁶ התוס' במגילה כ ע"ב ד"ה כל הלילה, כותב שאין אומרים יהי רצון שיבנה בית המקדש לאחר תקיעת שופר כשם שאומרים לאחר אמירת ספירת העומר, מאחר שבכל זאת אנו מקיימים מצות שופר. הרש"ש במגילה שם מעיר שלא ברור מה הצורך לומר יהי רצון שיבנה בית המקדש אחרי תקיעת שופר, הלא תקיעת שופר מדאורייתא גם בזמן הזה. הרב יוסף אנגל, גליוני הש"ס שם כותב בשם שו"ת ראשית הביכורים סימן ב, שנראה שתוס' סובר כשיטת הרי"ף שגם כיום יש לתקוע בשופר במקום שיש בו בית דין זכר למקדש. ולכן העיר התוס' על הצורך להזכיר את בנין המקדש לאחר התקיעה. עוד כתב שם שאמירת יהי רצון "משום דבמקדש היה התקיעה עם חצוצרות ושייך להתפלל יה"ר שיבנה ביהמ"ק ותקוים המצוה בשלמות יותר עם החצוצרות".

⁷ כמו כן, במשנה נחלקים ר' אליעזר וחכמים בהיקף תקנת ריב"ז. על פי פסקי הרי"ד, ר' אליעזר סובר שריב"ז תיקן בכל מקום שהוא כדוגמת הסנהדרין שגלתה ליבנה, דהיינו סנהדרין גדולה בת שבעים ואחד חברים, ולפי חכמים תקנת ריב"ז היא בכל מקום שיש בו בית דין ולא רק בית דין של שבעים ואחד, אף בית דין של עשרים ושלושה. ניתן להסביר על פי זאת ששורש מחלוקתם היא בשאלה, כשמתקנים תקנה שהיא זכר למקדש, עד כמה צריכה התקנה להיות דומה למה שהיה במקדש. האם היא צריכה להיות דומה בצורה המקסימלית ביותר למה שהיה במקדש- דעת ר' אליעזר שתקנת ריב"ז היא במקומות כמו יבנה בה היתה סנהדרין גדולה, או שהתקנה נועדה להזכיר באופן כללי את שהיה במקדש אך לא בצורה המקסימלית האפשרית- דעת חכמים, לפיהם בכל מקום שיש בו בי"ד

ד. כבר נשמעה קרן ביבנה

על פי זה ניתן להבין לעומקו, דו שיח שמתנהל בין ריב"ז לבני בתירא בשאלה זו. בגמ' בבבלי בראש השנה כט ע"ב מסופר:

תנו רבנן פעם אחת חל ר"ה להיות בשבת, והיו כל הערים מתכנסין, (רש"י = לשמוע תקיעה משלוחי בית דין לפי שהיו רגילים כן בירושלים) אמר להם ריב"ז לבני בתירא: נתקע? אמרו לו: נדון. אמר להם: נתקע ואחר כך נדון. לאחר שתקעו, אמרו לו: נדון. אמר להם: כבר נשמעה קרן ביבנה, ואין משיבין לאחר מעשה.

מה פשר הדו שיח בין ריב"ז לבני בתירא? השפת אמת בסוגיה שם מסביר: "שנסתפקו בטעם ההיתר במקדש, אי משום המקדש, אי משום הסנהדרין, וחידש ריב"ז דהבית דין גורם". אם סיבת התקיעה במקדש בבנינו בשבת היא מצד המקום- המקדש, הרי זו מצוה מיוחדת למקדש, ואין היא נוהגת בגבולין כלל. מצות תקיעת השופר בגבולין היא מצוה אחרת, ואין היא מצות תקיעת שופר כמו במקדש. אך ריב"ז סבר שהמצוה במקדש היא מצד היות הסנהדרין שם, ועל כן ניתן להמשיך ולתקוע במקום אליו גלתה הסנהדרין.

על פי דברינו, זהו ההבדל בין הבבלי והירושלמי. לירושלמי, תקיעת שופר במקדש היא גם בשל היות הסנהדרין שם, וגם בשל היות התקיעה בשופר במקדש כקרבן, ולבבלי תקיעת שופר במקדש היא רק בשל היות הסנהדרין שם. ברורה אם כן הכרעת ריב"ז שהמרכיב של הסנהדרין הוא גורם משמעותי יותר, ומכאן תקנתו שיתקעו בשבת בכל מקום שיש בו בית דין. הוא ממשיך את מציאות הסנהדרין שישבה במקדש, לכל מקום בו יש בית דין. התפשטות השכינה והקדושה מהמקדש שחרב, למדינה לגבולין. השפת אמת משיב בכך גם על השאלה, כיצד תיקן ריב"ז את תקנתו, הלא אין ב"ד מבטל דברי בית דין חברו אא"כ גדול ממנו בחכמה ומנין, ואם התקנה הקודמת היתה, שאין לתקוע בגבולין, כיצד ריב"ז שינה זאת? אלא שריב"ז המשיך את התקנה הקודמת. לבבלי במלואה, ולירושלמי באופן חלקי.⁸

ה. סנהדרין או מקדש?

לפנינו אם כן, שני הדגשים, מה משמעות תקיעת שופר במקדש, ולא רק בשבת. לבבלי, הסנהדרין הגדולה ישבו בסמוך למזבח, בלשכת הגזית, כדי להורות שמשפטי התורה וחוקיה, יונקים את כוחם ממקור הקודש של האומה. אילו לא משפטים שכליים בלבד, אלא גילויי אלוקי. המשפט זהו דרישת אלוקים. 'כי יבוא אלי העם לדרוש אלוהים' (שמות יח, טו). הסנהדרין ישבה חציה בקדש וחציה בחול (יומא כה ע"א) כדי לחבר ולקשר בין חיי החולין של האומה, הציבוריים והפרטיים, לבין הקודש במעלתו הגבוהה ביותר. הם בראש הנהגת התורה של האומה, ותחתיהם סנהדראות בערים ובשבטים, לדרגותיהם השונות. "בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, ומהם חוק ומשפט יוצא לישראל" (רמב"ם בהל' ממרים א, א). התקיעה בשופר היא קריאה לתשובה, לשמירת החוק והמשפט האלוקי בארץ. 'תקעו בחודש שופר בכסה ליום חגנו, כי חוק לישראל הוא, משפט לאלוהי יעקב' (תהילים פא, ד-ה).

לא רק כדוגמת יבנה. בענין זה ראה לעיל במאמר המצוין לעיל הע' 3.

⁸ על המחלוקת בין ריב"ז לבני בתירא, ראה עוד: הרב יצחק ידידיה פרנקל, "בישיבת כרם ביבנה", תורה שבעל פה, ז (תשכ"ה), עמ' קיג-קטז; הרב ד"ר דוד אוקס, "תקיעת ראש השנה בבית המקדש ובבית דין", משכיל לדוד, חלק א עמ' 85-96.

כוחם של הסנהדרין כמיצגי עם ישראל, הוא גם בחקיקת הזמנים, כשותפות ביצירה, בבריאה. הסנהדרין הם מקדשי החודש, "כי חק לישראל" – אם קבעו ישראל את חוק החודש, אזי "משפט לאלוקי יעקב" – יהא משפט לקב"ה (רש"י לראש השנה ח ע"ב). "ואם נשתהו העדים מלבא או נמלכו בית דין לעברה, למחר הקב"ה אומר למלאכי השרת העבירו בימה, ויעברו סגורין ויעברו ספיקטורין, שגזרו בית דין שלמטה ואמרו ראש השנה למחר. ומה טעם? כי חוק לישראל הוא. אם חוק לישראל הוא, משפט לאלוהי יעקב" (ילקוט שמעוני פר' בא רמז קצ). ולא רק בית דין שמקדשים את החדש, אלא גם בית דין שמעברים את השנה. כך בפסיקתא פרשה מא:

ראש השנה שחל להיות בשבת, אין תוקעים בכל מקום, אלא בעין טב, במקום שהיו בית דין יושבים ומעברים את השנים והחדשים. אמר הקב"ה ציון היא בית הוועד של כל העולם, שנאמר: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים, לפיכך כשאפדה את ציון ואת גוליה, הם באים ותוקעים בתוכה.

לפי דברי הפסיקתא, ליבנה יש מעלה נוספת, שבה גם עברו שנים. "כשהינו עוסקין בעיבור השנה ביבנה, לא הינו מפסיקין לא לקריאת שמע ולא לתפילה" (שבת יא ע"א). יבנה היא המקום הראשון אליה גלתה הסנהדרין, וגם כשגלו משם לאושא, שוב חזרו אח"כ ליבנה (ראש השנה לא ע"ב). הנסיון לחזור ליבנה בדוקא, הוא מפני ש"אין מעברין את השנים אלא ביהודה" (סנהדרין יא ע"ב). מרש"י שם עולה שהכונה לירושלים בדוקא, אך ביד רמה שם חולק, וכך גם הרמב"ם בהל' קידוש החודש ד, יב כותב: "אין מקדשים החודש אלא בארץ יהודה, שהשכינה בתוכה שנאמר: 'לשכנו תדרשו' ". יבנה היא בארץ יהודה. לפי ר' אלעזר, הסנהדרין שביבנה היא המשכה של הסנהדרין שבירושלים, ויש לה מעמד שוה, ולכן שם מתקן ריב"ז את תקנתו. 'כי יפלא ממך דבר למשפט ובאת – לרבות בית דין שביבנה' (ירושלמי סנהדרין יא, ג). עשר גלויות שגלתה סנהדרין, הם עשר דרגות של הסתלקות השכינה (ראש השנה לא ע"א – ע"ב). יבנה היא עדין במקום שהשכינה בתוכה, בארץ יהודה. משם גלתה סנהדרין לבסוף, למקומות שונים בגליל. לפי הירושלמי הדרשה מהפס' "והקרבתם", לא באה רק לצין מיקום, היכן תוקעים, אלא גם בא לבטא שבתקיעות במקדש, ולא רק בשבת, יש מימד של קרבן, של עבודת מקדש. אמנם אין בתקיעה בחצוצרות שום קיום מצוה מהתורה, ואנו תוקעים בחצוצרות בשל הוראת הפס' בתהילים צח, ו: "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'". בירושלמי בראש השנה ד, ח אומר ר' אחא בר פפא שהתקיעות הם לכתחילה בעת הקרבת מוספי היום "שמצות היום במוסף"⁹, לא בשל ברוב עם (ראש השנה לב ע"ב), ולא בשל גזירות המלכות.¹⁰

לאחר החורבן, לא קיים יותר מימד הקרבן שבתקיעת שופר במקדש, ונשאר רק המימד של היות בית הדין

⁹ יתכן ודרשה זו קשורה למנהגים שונים באשר לתקיעה במוסף בלחש או רק בחזרת הש"ץ. בגמ' בראש השנה לב ע"ב נאמר שהעבירו את התקיעות משחרית למוסף בשל גזירת מלכות. בירושלמי בראש השנה ד, ח מובא ענין זה גם כן, אך שם מובא דעה אחרת ולפיה מלכתחילה נתקן שיתקעו במוסף. במחזור ויטרי עמ' 252, כותב שכשם שאין אומרים סדר העבודה ביום הכיפורים במוסף, כך אין אומרים סדר תקיעות אלא במוסף בלבד. המשנה ברורה בסי' תקצב ס"ק א כותב שיש מקומות שנהגו לתקוע בלחש, אבל אין לנהוג כן לכתחילה, שלא לבלבל המתפללים, ומשלימים אחר התפילה. דן בכך גם בשו"ת אבני נזר אר"ח סי' תמה- תמו. אם נאמר שהתקיעות במוסף הם קשורים לעבודת מקדש אזי עיקר התקיעות הם בחזרת הש"ץ, ואם לא אזי הם קשורות לעבודת היחיד ויש לתקוע גם בלחש. ראה: הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש אר"ח סי' קלז, ד; הרב צבי פסח פרנק, מקראי קודש- ימים נוראים עמ' סח; הרב משה יהושע אהרונסון, שו"ת ישועת משה סי' מא, ב; הרב יצחק שילת, זכרון תרועה, עמ' 665.

¹⁰ בירושלמי בראש השנה ד, ח וכן בבבלי בראש השנה לב ע"ב אומר ר' יוחנן שבתחילה תקעו בשחרית, אך בשל גזרת המלכות העבירו את התקיעות למוסף. נימוק נוסף בפסיקתא רבתי בחודש השביעי קסז ע"ב בשם ר' אלכסנדר, דרשת פסוק בתהילים יז, א- ב). ראה עוד: הרב מרדכי פוגלמן, "למה תוקעין בתפילת מוסף"? שו"ת בית מרדכי, עמ' סח – עב.

במקדש, וזאת על פי הדרשה הקודמת "באחד לחודש" (ויקרא שם), שבמקום שיודעים מתי אחד לחודש, דהינו בית דין, אזי תוקעים גם בשבת, ומכאן לתקנת תקיעת שופר בגבולין בשבת בכל מקום שיש בו בית דין.

תקיעת שופר במקדש היא שורש תקיעת השופר של ראש השנה. מכחה, מכח קדושת המקדש והקרבת שמקריבים בו, ומכח הסנהדרין שיושבת בו, תוקעים גם בגבולין (ולא רק כשר"ה חל בשבת).

ו. גבולות ירושלים והמקדש לתקיעה בשבת, ובשתי חצוצרות

הלכה ייחודית נוספת למקדש - תקיעה בשופר ובשתי חצוצרות. שופר מאריך וחצוצרות מקצרות שמצות היום בשופר (ראש השנה כו ע"ב). על התקיעה השונה במקדש נלמד מהפס': "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'" (תהילים צח, ו). לפני ה', בשערי מזרח ובהר הבית בלבד, היו תוקעים בחצוצרות ובשופר (ראש השנה כז ע"א). הרמב"ם בהל' שופר א, ב כתב באופן סתמי שבמקדש היו עושין כן, וציין את הלימוד מהפס', אך לא פירט היכן. ניתן לפרש שהרמב"ם סמך על דבריו בהל' תעניות ד, טו שם כתב שהיו מתכנסין בהר הבית כנגד שער המזרח. גם בסיום הענין חזר הרמב"ם שם בהל' טז וכתב: "ואין עושין סדר זה אלא בהר הבית בלבד".

לעומת זאת, באשר לתקיעה במקדש בשבת, בגמ' בראש השנה כט ע"ב כותבים רש"י ותוס' (בד"ה אבל) שתוקעים במקדש ולא בירושלים ולא בגבולין, אך הרמב"ם בפירוש המשנה לראש השנה ד, א כתב שהמקדש הכונה לירושלים כולה. כך כתב הרמב"ם גם בהל' שופר ב, ח-ט:

כשגזרו שלא לתקוע בשבת לא גזרו אלא במקום שאין בו בית דין. אבל בזמן שהיה המקדש קיים והיה בית דין הגדול בירושלים היו הכל תוקעין בירושלים בשבת כל זמן שבית דין יושבין. ...ובזמן הזה שחרב המקדש כל מקום שיש בו בית דין קבוע והוא שיהיה סמוך בארץ ישראל תוקעין בו בשבת.

רבנו מנוח בהל' שופר א, ב הבחין בשוני שבין ההלכות- גבולות בתקיעה בשופר ובחצוצרות, וגבולות התקיעה בשבת, שבדברי הרמב"ם, והסביר את הרמב"ם בהתאמה.

הרמב"ם בהל' שופר א, ב כתב: "במקדש היו תוקעין בראש השנה בשופר אחד ושתי חצוצרות... אבל בשאר מקומות אין תוקעין בראש השנה אלא בשופר בלבד". רבנו מנוח פירש ש"שאר מקומות" הכונה לשאר מקומות של ארץ ישראל, זולתי ירושלים, ומצין שבגמ' למדו זאת מהפס': "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'" (תהילים צח, ו), 'דהיינו במקדש כלומר בתוך ירושלים'.

דברי רבנו מנוח קשים. הלא הרמב"ם כתב במפורש שרק במקדש תוקעים בחצוצרות ובשופר כאחד, ולא כתב כמו שכתב לענין תקיעה בשבת בירושלים? קשה לקבל את המשפט: "דהיינו במקדש כלומר בתוך ירושלים". אכן דברי הרמב"ם דורשים הסבר.¹¹

הנצי"ב במרומי שדה לראש השנה כט ע"ב מסביר את פשר ההבדל, על פי דיוק בפסוקים. לענין תקיעה בחצוצרות ושופר נאמר בפס': 'לפני המלך ה'" (תהילים צח, ו) והכונה למקום מלכותו בהר המוריה בלבד, ולא בכל ירושלים. לענין תקיעה, מאחר שבראש השנה תקעו במקדש גם בחצוצרות ולא רק בשופר, יש ללמוד זאת מפסוק בפרשת החצוצרות שם נאמר: "לפני ה'" (במדבר י, ט), שמשמעו במקום שאוכלים קדשים קלים ושמחים שם, דהיינו בכל ירושלים. שם כתוב אם כן לפני ה', ולא לפני המלך ה'. מדבריו ניתן להבין שאין הכרח שתהיה התאמה בין שתי ההלכות הייחודיות לתקיעה במקדש מבחינת המיקום. גבולות

¹¹ ע"ע הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה יר"ד ד עמ' שה.

המקדש לענין תקיעה בחצוצרות ובשופר הם שערי המזרח בהר הבית כולל גם בשבת, וגבולות המקדש לענין תקיעה בשבת בשופר בלבד ללא חצוצרות, היא העיר ירושלים היכן שאוכלים קדשים קלים. אלא שיש להעיר שהפס' אותו מסביר הנצי"ב לענין תקיעה בשבת במקדש לא עוסק ישירות בשאלת תקיעה בשבת, אלא בתקיעה בחצוצרות לפני ה' באופן כללי.

נראה להציע הצעה אחרת בהסברת שיטת הרמב"ם, על פי דברינו לעיל. לשתי הלכות יחודיות אלה במקדש- תקיעה בחצוצרות ובשופר, ותקיעה בשבת, ישנן שני מקורות חיוב שונים. לענין תקיעה בשבת, הרמב"ם פסק כשיטת הבבלי בראש השנה כט ע"ב שאין תוקעים במדינה בשבת מחשש שמא יעביר ד' אמות ברשות הרבים. אך בירושלים תקעו בזמן המקדש כשהיה בית דין הגדול בירושלים, ולאחר החורבן על פי תקנת ריב"ז תוקעים בכל מקום שיש בו בית דין קבוע ושל סמוכים, וכדברי הרמב"ם בהל' שופר ב, ח- ט: "מפני שבית דין זריזין הן ולא יבואו התוקעין להעביר השופר בפניהם ברשות הרבים, שבית דין מזהירין את העם ומודיעין אותן". הגורם המאפשר או אף המחייב תקיעה בירושלים בזמן המקדש או בכל עיר אחרת לאחר החורבן, הוא הימצאות בית הדין במקום. לא המקדש גורם, אלא בית הדין גורם, כדברי השפת אמת בראש השנה כט ע"ב. אמנם, לשיטת הירושלמי בראש השנה ד,א המחייב תקיעות במקדש בשבת, הוא גם המקדש עצמו, אלא שהרמב"ם לא פסק כירושלמי.

לעומת זאת הקובע את תקיעת השופר במקדש בחצוצרות ובשופר כאחד הוא לא המצאות בית הדין שם, אלא המקדש עצמו, המקום בו מקריבים את הקרבנות, גם לשיטת הרמב"ם. הרמב"ם בהל' שופר א,ב הדגיש שרק במקדש תוקעין בחצוצרות ובשופר כאחד וציין את הלימוד מהפס': "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'". לפני המלך ה', כמקום מלכותו וכמקום בו עובדים אותו בהקרבת קרבנות.

בעת תקיעת שופר במקדש, היו תוקעים בשתי חצוצרות בצדדים. שתי החצוצרות הללו, הם מעין תקיעה בחצוצרות שעל הקרבן, במועדים ובראשי חודשים. "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חודשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם והיו לזכרון לפני ה' אלוהיכם" (במדבר י, י), אין פוחתין במקדש משתי חצוצרות (ערכין יג ע"א; רמב"ם הל' כלי המקדש ג, ד-ה), ולכן שתי חצוצרות מהצדדים. השופר הוא כלי טבעי, שבא מבעל חיים כשר למזבח, ולצידו שתי חצוצרות. כך הסביר זאת הרב דוד הכהן 'הנזיר' חוברת קול ואור עמ' ס: "עיקר התקיעות הוא במקדש כחלק מהעבודה במקדש, כמו שהיו תוקעין בחצוצרות על הזבחים". (יש להעיר שהרב 'הנזיר' מסמך את דבריו על דברי הירושלמי שהובאו לעיל, אך ניתן להסביר זאת גם בבסיס דברי הבבלי).

ז. תקיעות בשבת בהר הבית בזמן הזה

על פי שיטת הרמב"ם, על מנת לתקוע בשבת בירושלים יש צורך בבית דין סמוך וקבוע, והתקיעה בחצוצרות ובשופר היא במקדש בלבד, כשהחצוצרות מעניקות לשופר מימד של עבודת מקדש. הבנתנו זו סותרת לחלוטין את מסקנותיו של הרב שלמה גורן בשאלת התקיעה בהר הבית בזמן הזה: "סביר להניח שגם בזמן הזה אם מתפללים בראש השנה ותוקעים בשופר בהר הבית צריך לצרף אליו שתי חצוצרות מהצדדים ולתקוע בשלושתם".¹² לפיו, דין הר הבית כדין מקדש לכל עניני תפילות ועבודות שבלב, וזה לא

¹² הרב שלמה גורן, "סדר תקיעת שופר וחצוצרות במקדש ובהר הבית", משיב מלחמה ד-ה הר הבית, עמ' תעה. הרב יעקב עטלינגר, ביכורי יעקב סי' תרנח ס"ק א כותב שלשיטת הרמב"ם שמקדש הכונה לירושלים, אם כן בזמן הזה נטילת לולב בירושלים כל שבעה היא דאורייתא. הרב מאיר שמחה מדוינסקי, חידושי אור שמח לסוכה, עמ' רמב כתב: "זוהי שיבוש גדול וחס מלהזכיר". אם דבריו נכונים מדוע ריב"ז היה צריך לתקן נטילת לולב שבעה ימים זכר למקדש, וכן לפיו יהיו תוקעים כיום בשופר ובחצוצרות גם בירושלים. "זוהי תימא". הרב שלמה גורן, "הליכות החורבן", תורת המועדים, עמ' 448-452, כותב גם הוא שלאחר החורבן אין ליטול לולב כל שבעה בירושלים, ולכן

קשור גם למחלוקת הרמב"ם והראב"ד בהל' בית הבחירה וטו, אם קדושת ירושלים והמקדש קדשו לעתיד לבא או לא,¹³ כי גם אם פקעה הקושה ההלכתית של הר הבית ומקום המקדש, לא הפסיק המקום להיות שער השמים, ובמיוחד לא לשיטת הרמב"ם שאנו פוסקים כמותו שלא פקעה הקדושה. לדברינו, ועל פי דברי הרב הנזיר (חותנו של הרב גורן), המחייב תקיעה בשופר וחצוצרות, הוא ראית התקיעה במקדש כעין עבודת המקדש, באותו אופן בו תקעו בעת הקרבת הקרבנות. זהו אכן דין במקדש עצמו, לא דין בקדושת הר הבית. נחזור ונעיר שהרמב"ם כתב בהל' שופר א, ב שבמקדש היו תוקעים בחצוצרות ובשופר, ולא ציין אף את האמור בגמ' שזהו דוקא בשערי מזרח בהר הבית. זהו דין במקדש שבו מקריבים קרבנות, וכחלק מעבודת הקרבנות.

באשר לתקיעה בשבת בירושלים ובהר הבית, מציין הרב שלמה גורן, את שיטת הרמב"ם שמקדש כולל את ירושלים כולה, אם כי ציין את דעת החולקים עליו, כמו הר"ף שתקע בשבת בבית דינו מאחר שלפיו כל בית של שלושה רשאי לתקוע, וכן ציין את הפולמוס שהתעורר בירושלים בשנת תרס"ד-תרס"ה, כשהרב עקיבא יוסף שלזינגר רצה או אף תקע בירושלים בשבת.¹⁴ מסקנתו היא: "כיום אם הינו עולים בראש השנה על הר הבית ומתפללים במקום המותר בכניסה לטמאי מתים, הינו רשאים וגם מצווים לתקוע ביום ראשון של ראש השנה שחל בשבת לפי כל הדעות". (בהמשך חוזר הרב גורן על כך שיש לתקוע כיום בהר הבית בחצוצרות ובשופר).¹⁵ לדברינו אין זה כך, ובודאי לא ניתן לכתוב שזהו לפי כל הדעות. לשיטת הרמב"ם הר הבית לא משנה דבר לענין תקיעה בשבת. ירושלים היא זו שקובעת, ובתנאי שיש בה בית דין קבוע וסמוך. הרב גורן עירב את הלכת תקיעה בחצוצרות ובשופר במקדש עם הלכת תקיעה בשבת במקדש ולכן הגיע למסקנה זו.¹⁶ כאמור אילו הם שתי הלכות נפרדות שמקור חיובם לשיטת הרמב"ם שונה. חצוצרות ושופר לפני המלך ה', במקדש, כחלק מעבודת המקדש, ושופר בירושלים או בכל עיר אחרת, רק כשיש בית דין קבוע וסמוך. את שני אילו: מקדש, ובית דין קבוע וסמוך אין לנו כיום לדאבוננו, ולכן גם בהר הבית יתקעו ביום חול בלבד, ובשופר בלבד, עד אשר יגלה ה' כבוד מלכותו עלינו, ונעשה לפניו את קרבנות חובותינו, המלך המשפט.

ח. גזירה 'שמא יעבירונו ארבע אמות', ושיטת הירושלמי

מדוע לא תוקעים בגבולין? לעיל (פרק א) עסקנו בשיטת הירושלמי, שם נלמד מהפס': "זכרון תרועה"

לפיו תיקן ריב"ז את תקנתו. דברי הרב גורן סותרים אלו את אלו, וצ"ע. באשר לנטילת לולב בירושלים כל שבעה, ראה במאמר: תקנת ריב"ז ליטול לולב לאחר החורבן, ומיסוד הנהגות זכר למקדש (בעיקר הערה 35).

¹³ בשונה מדברי הרא"ה קוק, שו"ת משפט כהן עמ' ריט.

¹⁴ דברי הרב עקיבא יוסף שלזינגר, תגובות על הצעתו, ותשובותיו למגיבים, התפרסמו בהמשכים במשך מספר שנים בכתב העת: תל תלפיות. מגליון אב תרס"ד עד אלול תרס"ח. עוד על הפולמוס, ראה: הרב שלמה יוסף זיו, המועדים בהלכה, עמ' נב; הרב שמואל הכהן וינגרטן, "גאוני ירושלים ותקיעת שופר ביום טוב של ראש השנה שחל בשבת", סיני, כה (תש"ט - תש"י), עמ' שלז-שלט; בצלאל לנדוי, "הפולמוס בירושלים על תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת" ישורון, א (תשנ"ו), עמ' תלג - תמ; הרב מנחם מנדל קמינצקי, "תקיעת שופר בירושלים בראש השנה שחל להיות בשבת", אור הדרום, ג, (תשמ"ו), עמ' קא - קכ. הרב מנחם רב, "האם תקעו בירושלים בראש השנה שחל להיות בשבת", הדרום, נה (תשמ"ו), עמ' 81-90.

¹⁵ הרב שלמה גורן, "תקיעת שופר במדינה ותקיעת שופר במקדש", מועדי ישראל, עמ' לד-לט.

¹⁶ דברים דומים כתב הרב ישראל אריאל, מחזור המקדש ראש השנה, עמ' 134-135. בדבריו שם הוא אמנם רק מציג לדון מחדש בשאלות אילו, אך גם הוא מערב את מקורות החיובים השונים לתקיעה בשופר ובחצוצרות, ולתקיעה בשבת.

(ויקרא כג, כד), שאין מצוה לתקוע בשבת כלל. בשבת המצוה היא לזכור, וכשראש השנה חל בחול, אז המצוה היא לתקוע. על כך ציוותה תורה באומרה: "יום תרועה" (במדבר כט, א). שיטת הבבלי היא אחרת. כך נאמר בגמ' בראש השנה כט ע"ב:

מנא הני מילי? אמר רבי לוי בר לחמא אמר רבי חמא בר חנינא: כתוב אחד אומר "שבתון זכרון תרועה" (ויקרא כג, כד), וכתוב אחד אומר: "יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כט, א)? לא קשיא; כאן - ביום טוב שחל להיות בשבת, כאן - ביום טוב שחל להיות בחול.

עד כאן זהו כמו הירושלמי. רבא שואל את שאלת הירושלמי, אם כך מדוע במקדש תוקעים, ושאלה נוספת:

אמר רבא: אי מדאורייתא היא - במקדש היכי תקעינן? ועוד: הא לאו מלאכה היא דאצטריך קרא למעוטי, דתנא דבי שמואל: "כל מלאכת עבדה לא תעשו" (במדבר כט, א) - יצתה תקיעת שופר ורדיית הפת, שהיא חכמה ואינה מלאכה.

הנחת היסוד בשאלה השניה היא, שהסיבה בגללה לא תוקעים בשבת היא מאחר והתקיעה אסורה בשל אחת מל"ט מלאכות שבת. ועל כך שואל רבא שאין כל מלאכה בתקיעת שופר. זוהי אמנם חכמה אך לא מלאכה. ומסקנת רבא הדוחה את ההסברים הקודמים:

אלא אמר רבא: מדאורייתא מישרא שרי, ורבנן הוא דגזור ביה, כדרבה. דאמר רבה: הכל חייבין בתקיעת שופר, ואין הכל בקיין בתקיעת שופר, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד, ויעבירו ארבע אמות ברשות הרבים. והיינו טעמא דלולב (סוכה מב ע"ב- מג ע"א), והיינו טעמא דמגילה (מגילה ד ע"ב).

שופר ולולב אילו הם מצות מהתורה שנדחות בשל שבת, ומגילה זו תקנת חכמים שביסודה ניתקן שאין קוראים אותה בשבת, ומקדימים את קריאתה.¹⁷ לפי רבא מהתורה מותר לתקוע, אלא שאין תוקעים בשבת בגבולין, משום גזרת חכמים. מתי ומי גזר גזרה זו? במדרש תנחומא (ורשא) פרשת אמור סימן כא נאמר:

ולקחתם לכם ביום הראשון ואפילו בשבת, אלא בזמן שבית המקדש קיים היו נוטלים, ועכשיו גזרו עליהם חכמי האחרונים שלא ליטול בשבת שמא ילך אצל הבקי ללמוד ויעבירו ד' אמות ברשות הרבים וכן לענין שופר וכן לענין מגילה.

מי הם החכמים האחרונים? הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, כרך יג פרק יב עמ' 149-155, מצין לדברי אחד מהראשונים- רבנו מנחם, שהביא את דברי מדרש שכל טוב לבראשית (דף 67), שכתב שהגזירה נתקנה בזמן אנשי כנסת הגדולה. הרמ"מ כשר מוכיח זאת גם מדברי הגמ' במגילה ד ע"ב האומרת "כולי עלמא מגילה בשבת לא קרינן", והכונה שמעולם לא קראו מגילה בשבת, ואפילו בזמן שקדשו על פי הראיה כשחל י"ד באדר בשבת. נראה להוסיף שמאחר ומגילה נתקנה בתחילת בית שני, מכאן שהגזירה שמא יעבירו היתה ידועה כבר אז. אלא שאין הדבר הכרחי, מאחר ובגמ' במגילה וכן בירושלמי מופיעים

¹⁷ נימוק זה נפסק להלכה ברמב"ם ביחס לשלושתם. הל' שופר ב, ו; הל' לולב ז, יג, יח; הל' מגילה א, יג. נימוקו של רבה מופיע גם בגמ' בפסחים סט ע"א באשר להזאת על טמא מת שחל שביעי שלו בשבת ערב פסח ואם לא יטהר לא יוכל לעשות קרבן פסח. במגילה ד ע"א נאמר שדורשים באגרת הפורים בשבת ואין חוששים לגזירת רבה. הראשונים והאחרונים עוסקים רבות בשאלה מדוע נימוקו של רבה לא נאמר גם ביחס לדברים אחרים. בסוגיה בביצה שם ביחס להשקת מים בכלים, ולולד הטומאה. בשבת קיא ע"א תוד"ה לא ס"ד, ובמגילה ד ע"ב תוד"ה ויעבירוה, באשר לברית מילה, ותקיעה ביובל, ובמוצאי יו"כ, ועוד. ראה עוד: הרב מנחם כשר, תורה שלמה פרשת בא כרך יג במלואים פרק יב.

הנמקות אחרות לאי קריאת המגילה בשבת.¹⁸ לפיו יתכן וגזירה זו קשורה לדברי התוספתא בשבת טז, א (ירושלמי שבת יז, א; בבלי שבת קכג ע"ב) האומרת שבימי נחמיה בן חכליה גזרו שלא להוציא כלים מסוימים מאחר והעם היה פרוץ בשמירת שבת, "ומשום לא פלוג אסרו אז בשבת גם טלטול שופר לולב ומגילה". אלא שגם על כך ניתן להעיר שגם שם לאחר שגזרו שלא לטלטל, משראו שהעם חוזר לדקדק בשמירת שבת, התירו לטלטל את רוב הדברים, ואם כן מדוע לא התירו לטלטל בשבת מחדש שופר, לולב ומגילה? מה עוד שהתוס' בבבא קמא צד ע"ב ד"ה בימי, כותב שכשכתוב: "בימי פלוני נשנית משנה זו", הכונה שהגזירה היא רק לדורו.

מכל מקום, רבא העביר את הדיון מרמה של ציונים מהתורה, לדיון בגזרה של חכמים. נימוק זה לא נזכר כלל בירושלמי ביחס לאף אחד מבין השלושה, על אף שהדין עצמו ביחס לשלשתם מקובל גם בירושלמי.¹⁹ הירושלמי בכל מקום מנמק את הענין אחרת לגמרי. כיצד?

1. שופר

בירושלמי ראש השנה ד, א:

כתוב אחד אמר 'יום תרועה' (במדבר כט, א), וכתוב אחד אמר 'זכרון תרועה' (ויקרא כג, כד), הא כיצד? בשעה שהוא חל בחול יום תרועה, בשעה שהוא חל בשבת זכרון תרועה. מזכירין אבל לא תוקעין.

משמעות הדרשה היא שמהתורה אין מצוה לתקוע בראש השנה שחל בשבת, בעוד שלפי גזרת רבה, מהתורה יש מצוה לתקוע, אלא שחכמים גזרו שמא יטלטל ד' אמות ברה"ר. רבא שאל מדוע במקדש בכל זאת תוקעים, ובכלל מה הבעיה לתקוע בשבת בשופר, הרי אין זו מלאכה? בירושלמי שם, יש למעשה תשובות לשתי השאלות. באשר לשאלה מדוע תוקעים בשבת במקדש? בויקרא כג, כד- כה נאמר: "זכרון תרועה מקרא קודש. כל מלאכת עבודה לא תעשו, והקרבנות אשה לה" - "תני ר' שמעון בן יוחאי: "והקרבנות" במקום שהקרבנות קריבין". הפני משה מפרש: "דהתורה מרמזת לנו דבמקום שמקריבין קרבנות, הוא דלעולם יום תרועה יהיה לכם, ואפילו בשבת". ובאשר לשאלה, מדוע נאסר לתקוע מחוץ למקדש, הלא תקיעה בשופר היא חכמה ולא מלאכה? מהירושלמי עולה שאין זה איסור אלא פטור. התורה פוטרת מלתקוע בשבת מחוץ למקדש, ומחייבת במקדש בלבד. מקור נוסף הוא הספרא לויקרא כה, ט:

¹⁸ ראה במאמר: קריאת מגילת אסתר במקדש. הרמ"מ כשר הוכיח עוד מהגמ' בסוכה מג ע"ב האומרת שנטילת ערבה ביום השביעי דוחה שבת ואין חשש שמא יעבירונו. אך אין הוכחה שגזירה זו נתחדשה בת'קופת אנשי כנסת הגדולה. ראה עוד: הרמ"מ כשר, שו"ת דברי מנחם, אר"ח חלק ד סימן יד.

¹⁹ על סוגית תקיעת בשופר בשבת לאחר החורבן, כתבו רבים. ראה: בירור הלכה, ראש השנה עמ' מב- מד; הרב יחיאל מיכל טיקוצ'נסקי, עיר הקדש והמקדש, ג סימן כ; הרב שאול ישראלי, "שופר ולולב ברה" וסוכות שחלו בשבת", עמוד הימיני, תל אביב תשכ"ו, עמ' שעה- שעז; הנ"ל, חוות בנימין, א עמ' רמז - רמט; הר"ד סולוביץ'ק, רשימות שיעורים סוכה עמ' רכב- רכג; הרב רא"ם הכהן, בדי הארון, עמ' 151 156-; הרב מנחם דב גנק, "בענין תקיעת שופר בבית דין בראש השנה שחל להיות בשבת", אור המזרח, כח (תשמ"מ), עמ' 11 14-; הנ"ל, "חיוב הציבור במצות שופר", שנה בשנה תשנ"ה, עמ' 281 283-; הרב טוביה פריינד, מועדים לשמחה, אלול תשרי, סימן ה- ו עמ' קצח- ר; הרב מנחם מנדל קמינצקי, "תקיעת שופר בירושלים בראש השנה שחל להיות בשבת", אור הדרום, ג, (תשמ"ו), עמ' קא - קכ; הרב אליקים דבורקס, "מצות תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת", בשבילי ההלכה- שבת ומועדים, עמ' סה- עח; יוסף היינמן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 85 89-; עזרא פליישר, "על סדר תקיעת שופר בא"י ברה" ובשבת", תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 608 610-; עזרא פליישר, שם 611 612-; דוד הנשקה, "תקיעת שופר בשבת", סידרא, ח (תשנ"ב), עמ' 19 37-; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 240 246-, 249-252; תמיר גרנות, "יום תרועה יהיה לכם" עלון שבות, 149 (תש"ס), עמ' 47 62-. מאמרים נוספים בענין, ראה: הרב מנחם בורשטין, "שופר בראש השנה שחל בשבת"- קובץ מאמרים, מכון פוע"ה, ירושלים ערב ראש השנה תשס"ד, 155 עמ'.

וביום הכיפורים תעבירו שופר בכל ארצכם - ממשמע שנאמר וביום הכיפורים, איני יודע שהוא בעשור לחודש? אלא תקיעה בעשור לחודש דוחה את השבת בכל ארצכם, ואין תקיעת ראש השנה דוחה שבת בכל ארצכם אלא בבית דין.

הרמב"ן כותב שזהו רק אסמכתא, ומהתורה תוקעים בראש השנה בשבת, והסיבה שר' יוחנן גזר לאחר החורבן הוא, שמא יעבירונו ד' אמות ברה"ר.²⁰ הרב מאיר שמחה הכהן מדינסק, מתאים את דרשת הספרא עם שיטת הירושלמי, ולפיו הסיבה שאין תקיעת ראש השנה דוחה שבת היא מפני שאין צורך לתקוע בראש השנה בשבת מהתורה.²¹ הרב שמואל בורשטיין בעל השם משמואל, כותב שאין לשופר מעלה יותר גדולה ממעלת השבת. "כל מה שעושה השופר, הוא עשוי ועומד ע"י קדושת שבת מאלה".²² והרחיב מרן הרב צבי יהודה קוק:

התקיעה היא השמעת קול, והקול הוא פנימיותו של הדיבור. כשאנו שומעים אנו שומעים קולות. אולם פנימיותו של קול השופר הוא הזכרון: "אמרו לפני... זכרונות כדי שיעלה זיכרונכם לפני לטובה. ובמה? בשופר". השופר הוא הכלי שהזכירה מתבצעת על ידו. פנימיות המצוה היא הזכירה, והשופר רק מגלה את העיקר. אין זה נכון לומר, שבשבת אין מקיימים את מצות התקיעה בשופר, שכן דוקא אז המצוה מתקיימת במדרגתה העליונה והמקורית, במדרגת הזכרון. יום טוב שחל בחול, אשר עליו נאמר 'יום תרועה' הוא במדרגה שניה, ופעולת התקיעה מתבצעת בו בפועל. ואילו בשבת אשר בה נאמר 'זיכרון תרועה' המצוה מתקיימת במדרגתה העליונה ובמעלה הגדולה. בה מקיימים את מהותה ורוחה של המצוה שהוא הזכרון.²³

במסכת סופרים פרק יט נאמר: "אם חל ראש השנה להיות בשבת, אינו אומר יום תרועה, אלא זכרון תרועה, לפי שאין תקיעת שופר דוחה את השבת בגבולין משום גזירה".²⁴ תקנת מסכת סופרים מלמדת על זיקה לשיטת הירושלמי, אך ההנמקה היא כשיטת הבבלי. האם ניתן ללמוד מכך שגם הסוברים כגזרתו של רבה, נשענים על לימודו של הירושלמי?²⁵

נראה לומר ששיטת רבה בבבלי משלימה ולא דוחה, את הנאמר בירושלמי. שיטת הירושלמי היא שאכן אפשר לתקוע בראש השנה בשבת, אך אין צורך. גם רבה בבבלי בראש השנה כט ע"ב מאשר, שאכן לפי התורה 'משרא שרי' אלא ש'רבנן הוא דגזור'. הגזרה מחזקת את המגמה של התורה, שאין לתקוע בשבת, מאחר שאין צורך. כך מסביר בספר שבולי הלקט סדר ראש השנה סימן רצד:

²⁰ דרשה לראש השנה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג, עמ' ריט.

²¹ משך חכמה, ויקרא כה, ט.

²² שם משמואל, מועדים עמ' סה.

²³ הרב צבי יהודה קוק, קנין תורה, עמ' פג - פד. מקורות נוספים ברוח זו, הרב חיים ישעיהו הדרי, שבת ומועד בשביעית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 372-375. ראה עוד: הרב משה צבי נריה, מאורות נריה - אלול תשרי, עמ' 68, 71.

²⁴ כך גם במחזור ויטרי סימן תקנז ד"ה פרק יט; רא"ש ר"ה ד, יד; רמב"ן, ריטב"א ראש השנה לב ע"א; טור ושולחן ערוך א"ח סי' תקפב, ז.

²⁵ אי תקיעת שופר בשבת נזכר בסוגית שחיטת ספק - כו', בחולין פד ע"ב. התוס' שם בד"ה תקיעת, וכן התוס' בר"ה כט ע"ב בד"ה רדית, מסבירים את הגמרא שם על פי גזירת רבה, אך אין הכרח להסביר את הגמ' באופן כזה, ובודאי אין להסביר כך את הדיון המקביל בירושלמי ביצה א, ג.

יש תמיהין למה לי גזירה דרבה הא תרי קראי כתיבי זכרון תרועה ויום תרועה ומוקמינן חד בשבת וחד בחול? ומפרשין יש לומר דרבה גופיה מפרש להו לקראי. מאי טעמא אמרה תורה זכרון תרועה? משום גזירה דשמא ילך אצל בקי ללמוד וכו'.

גזירת רבה היא קביעה גורפת שאיננה קשורה מהותית לעצם תקיעת השופר, אלא סיבה הקשורה להלכה בה' שבת, שלעינינו היא למעשה חשש די רחוק.²⁶ הקושיות שהגמ' שואלת המביאות לדברי רבה, שתקיעת שופר היא חכמה ולא מלאכה, או מדוע תוקעים במקדש, מלמדות שאין כאן איסור מהותי. מה שחשוב היא התוצאה, שלא יתקעו בראש השנה בשבת מאחר שאין צורך לתקוע.

יתכן שזו כונת ספר תניא רבתי הל' ראש השנה ס' עז, המסביר שרבה בגזירתו מפרש את פסוקי המקרא 'ואמר מאי טעמא אמר קרא זכרון תרועה? משום דשמא ילך אצל בקי ללמוד'. אין זה פירוש רעיוני או מילולי, אלא רבה בדבריו על הגזרה, מקבע את הנלמד מהפס' "זכרון תרועה", שאין לתקוע בראש השנה בשבת.²⁷

לכוחם של גזירות חכמים הללו, יש ביטוי גם מכיוון אחר. ביחס לנטילת ערבה בהושענא רבה נאמר במשנה בסוכה מב ע"ב שאם הושענא רבה חל בשבת נוטלים בו ערבה. הגמ' בסוכה מג ע"ב אומרת שנטילתה דוחה שבת, על מנת לפרסמה שהיא מהתורה, למרות שלא כתוב זאת במפורש. אין חוששין כאן לשמא יעבירו מאחר ששלוחי בית דין הם אילו שמביאים את הערבות. (כיום אין בעיה כזו מאחר מאחר שעל פי החשבון הקבוע הושענא רבה לא חל בשבת).

התוס' בסוכה מג ע"ב בד"ה לא איקלע, מביא את דברי ר' סימון בירושלמי סוכה ד, א האומר לאותם שמחשבין את העיבור לקבוע מועדים "תנו דעתכם שלא לקבוע ראש השנה ויום ערבה (=הושענא רבה) בשבת, ואם אין לכם ברירה תקבעו ראש השנה בשבת ולא ערבה". התוס' מפרש שהתקיעות דאוריתא הם לא צריכות חיזוק, ולא יערערו על המצוה בשנים אחרות, בעוד שערבה דברי קבלה וצריכים חיזוק, ואם לא יטלו שנה אחת יערערו על מצוה זו. הסבר נוסף הוא שמוטב לקבוע ראש השנה בשבת כי אז אפשר לתקוע ביום השני, וכך גם באשר ללולב, אבל ערבה אם לא יטלו שנה אחת תתבטל תורת ערבה. הר"ן (כא ע"ב בר"ף) כתב הסבר נוסף ולפיו, בשל המחלוקת עם הביתוסין שלא היו מודים במצות ערבה, היתה חמורה להם מצות ערבה, יותר משופר ולולב.²⁸

²⁶ ראה: הרב יוחנן סופר, "בירור הלכה בענין תקיעת שופר ונטילת לולב בשבת במקום שיש עירוב ואין חשש שיעבירו ד' אמות ברה"ר", מוריה, גליון קצג – קצו (שבט תש"ן), עמ' קנב – קסב.

²⁷ מובא אצל הרב יוסף אנגל, גליוני הש"ס, ראש השנה כט ע"ב. ראה עוד: הרב מאיר שמחה הכהן מדינסק, משך חכמה, ויקרא כג, כד; הרב אליהו בקשי דורון, "ראש השנה שחל בשבת", בהיותו קרוב- אסופת מאמרים לימים הנוראים, מרכז שפירא תש"ס, עמ' 157-165. רמ"מ כשר, תורה שלמה, כרך יג פרק יב עמ' 149-155, מציע שדרשת הפסוק בירושלמי: זכרון תרועה - כשחל בשבת, באה ללמד שנטילת שופר בשבת היא רשות, ובשלב מסוים ראו חכמים צורך לגזור כדי שלא לבא לידי חילול שבת.

²⁸ בעל התניא, ליקוטי תורה, דרושים לראש השנה (דף נז, ג), כותב שגזרה זו נתקנה דוקא בבית שני, מפני שאז לא היתה גאולה שלימה, מאחר שלא היתה ריבונות מוחלטת על הארץ בשלטון עם ישראל, ולכן גם חסרו חמישה דברים בבית שני (יומא כא ע"ב), ובהם גם שכינה, והטעם לזה הוא שבית ראשון היה בבחינת 'עלמא דחירו' - חירות משעבוד עכו"ם, ובבית שני לא היה בו חירות, וגם היתה יניקת החיצונים, ולכן גזרו בו חכמים כמה גזירות וסיגים. יש להעיר שעל פי האמור בגמ' התקנה נתקנה לאחר חורבן בית שני, או בשלהי הבית השני. יתכן שהמשמעות העמוקה של 'עלמא דחירו' בתקופת בית ראשון, איפשרה לתקוע או שלא לתקוע בשבת, ובבית שני היה צורך לחזק ולקבע בגזירת חכמים את מגמת התורה, שאין לתקוע ברה"ה בשבת, או לחילופין לחזק את מנהג הנביאים בערבה, בשל טענות הביתוסים. זו גם הסיבה שבבית שני לא נהג יובל, שאף הוא "עלמא דחירו" (מאמרי הראיה עמ' 33), שהרי הארץ חרבה ושממה ביד הישמעאלים ואין ישראל עליה אלא כאכסניה, ולמה יחזירו שדות ובתים וינהגו דרוך לעבדים, והם עבדים לעבדים' (ספר הזכות לרמב"ן גיטין, דף יח, א בר"ף). זכר ליובל, היא אותה תקיעת שופר הנשמעת במוצאי י"כ (תוס' במגילה ד ע"ב בד"ה ויעבירוה, לעומת תוס' בשבת קיד ע"ב בד"ה ואמאי), מאחר 'ובי"כ מאיר בו בחינת יובל עלמא דחירו' (ליקוטי תורה שם דף ס, ג).

2. לולב

בירושלמי סוכה ג, יא נשאל ר' יונה: בפסח נאמר "והקרבתם אשה לה' שבעת ימים", (ויקרא כג, ח) ומכאן שקרבנות דוחים שבת שהרי אין שבעה ימים בלא שבת. אותו הדבר נאמר באשר לנטילת לולב שם נאמר "ושמחתם לפני ה' אלוהיכם שבעת ימים" (ויקרא כג, מ), וגם שם אין שבעה ימים בלא שבת? ומדוע נאמר במשנה בסוכה שם שרק נטילת לולב ביום הראשון דוחה שבת? ר' יונה השיב שיש הבדל. בלולב כתוב: "ולקחתם לכם ביום הראשון" (שם), והפסוק בא ללמד שהיום הראשון שונה משאר הימים בכך שנוטלין בו לולב בשבת ולא רק במקדש, וזאת מפני שנאמר "ולקחתם לכם". לכם, משמעותו בכל מקום. אילו היה כתוב: ולקחתם לפני ה' אלוהיכם, אזי היינו מפרשים שרק במקדש נוטלים בשבת.

בירושלמי בעירובין ג, ט מסופר שר' אבהו הודיע לאנשי אלכסנדריא, שקדשו את החודש בשבת, ואיפשר להם ליטול לולב ביום ראשון שחל בשבת. כשנודע הדבר לרבי, אמר שצריך להודיע לאנשי אלכסנדריא שמאחר והם אינם יודעים בכל שנה מתי קבעו את החודש, עליהם לנהוג בכל השנים אותו הדבר, ולא ליטול לולב בשבת, גם אם הם יודעים במקרה מתי קדשו את החודש, ועליהם לעשות שני ימים טובים של גלויות.

אכן בבבלי בסוכה מג ע"א גזרו חכמים שאין ליטול לולב בשבת אפילו ביום הראשון גם במקום ובזמן שיודעים מתי קדשו את החודש, בשל גזרת רבה. האור שמח בהל' לולב ז, יג מציין את הירושלמי בעירובין ג, ט וכותב שהתלמודים חלוקים בזה.

אנו נסביר שגם כאן גזרת רבה נועדה לשרת את הנלמד מהפסוקים בירושלמי, על אף שבסוגית לולב בבבלי, אין התייחסות ישירה ללימודי הירושלמי כמו בשופר. מהתורה יש ליטול לולב ביום הראשון גם אם הוא חל בשבת, בין במקדש ובין בגבולין, אך אחרי הכל גם ביום הראשון עיקר המצוה היא במקדש. 'ולקחתם לכם ביום הראשון... ושמחתם לפני ה' אלוהיכם שבעת ימים' (ויקרא כג, מ). ביום הראשון במקדש יש מצות לקיחה עם שמחה. בשאר הימים במקדש המצוה היא רק לשמוח בארבעת המינים אין מצות לקיחה. הרמב"ם בהל' לולב ז, יז מנמק זאת באומרו:

ומשחרב בית המקדש, אסרו חכמים ליטול את הלולב בשבת ביום הראשון, ואפילו בני ארץ ישראל שקדשו את החודש, מפני בני הגבולים הרחוקים שאינם יודעים בקביעת החודש, כדי שיהיו הכל שווים בדבר זה, ולא יהיו אילו נוטלין בשבת ואילו אין נוטלין, הואיל וחיוב יום ראשון בכל מקום אחד הוא, ואין שם מקדש להתלות בו.

קיום המצוה העיקרי גם ביום הראשון הוא במקדש, וכיון שאין מקדש כיום, ולמרות שיש מצוה לקחת ביום הראשון גם מחוץ למקדש, מונע זאת רבה בגזרתו, שגם כאן היא לא מהותית ביחס לנטילת ארבעת המינים עצמם. כך יובלט חסרון המקדש כיום, גם בגבולין.

3. מגילה

בירושלמי מגילה ד, ג נאמר שאם פורים חל בשבת (כיום יכול להיות ט"ו באדר בשבת), אזי אין לקרוא במגילת אסתר בשבת, מאחר ולא ניתן לקרוא בכתבי הקודש אלא מן המנחה ולמעלה. בבבלי שבת קטז ע"ב נזכר גם שאין קוראים בכתבי הקדש בשבת אלא מן המנחה, אם כי לא נזכר שם שזו הסיבה לאי קריאת מגילה בשבת. הטעם שתקנו לקרוא בכתובים רק משעת המנחה הוא כדי שלא לבטל את הדרשה השבועית שהיו אומרים בבוקר. בפירוש מראה הפנים בירושלמי שם כותב שהירושלמי איננו סובר את טעמו של רבה שמא יעבירונו ד' אמות ברה"ר. ומצין נפקא מינות בין הטעמים. בבבלי במגילה ד ע"ב אומר רב יוסף טעם אחר לכך שאין קוראים מגילה בשבת והוא שעניניהם של עניים

נשואות במקרא מגילה. רש"י שם מסביר שהיו מחלקים מתנות לאביונים בזמן מקרא מגילה, ובשבת לא ניתן. התוס' שם בד"ה ורב יוסף כותב, שרב יוסף לא חולק עקרונית על רבה, אלא שבשופר ובלולב אין טעם אחר, ואילו כאן יש טעם נוסף, שהשלכתו היא שבמקדש עצמו שם אין בעית טלטול, בכל זאת לא יקראו מגילה בשבת בגלל העניים.²⁹

יתכן שנימוקו של הירושלמי קשור לאותו ענין. מאחר שבכל שבת בבוקר מתכנסים לשמוע את הדרשה, הקריאה במגילה תשמש רק תחליף לדרשה, ולא יובלט ענינה המיוחד, ופירסום הנס שבה. על מנת שימי הפורים יהיו נזכרים ונעשים כראוי, באה גזרתו של רבה, המונעת כל אפשרות לקריאת המגילה בשבת.

²⁹ במחלוקת רבה ורב יוסף הארכנו במאמר: קריאת מגילת אסתר במקדש.